

KORKUT ATA TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi
The Journal of International Turkish Language & Literature Research

Sayı/Issue 4 (Nisan/April 2021), s. 93-103.
Geliş Tarihi-Received: 24.02.2021
Kabul Tarihi-Accepted: 26.03.2021
Araştırma Makalesi-Research Article
ISSN: 2687-5675
DOI: 10.51531/korkutataturkiyat.886344

**Altay Dilleri Teorisi ve İbni Mühennâ Lügati'ndeki
"Zetasizm//Rhotasizm" Örnekleri Üzerine Bazı
Değerlendirmeler**

*Some Evaluations on the Theory of Altaic Languages and the Examples of
'Zetaism/Rhotaism' in the Dictionary of İbni Mühennâ*

Ahmet HAŞİMİ*

Öz

1730'lu yıllarda İsveçli bilim adamı Strahlenberg ile ortaya atılan Altay dilleri teorisi çeşitli tartışmalarla genişleyerek günümüze kadar gelmiştir. Bu tartışmalar teorinin önemini göstermesinin yanı sıra Türk dili üzerine çeşitli araştırmaların da gerçekleşmesine vesile olmuştur. Teori üzerine araştırma yapan Türkologlar gerek tarihî gerekse yaşayan dil ve lehçelerde r//z denkliliğini sağlayan pek çok kelime tespit etmişlerdir. r//z denkliliğini sağlayan pek çok kelime günümüz Türkiye Türkçesi ağızlarında da yaşamaktadır. Taymas, İstanbul nüshasından hareketle *İbni Mühennâ Lügati'* nin fihristini hazırlamıştır. r//z denkliliğini sağlayan unsurlar Taymas'ın bu çalışmasında da bulunmaktadır. Taymas bu denklikleri tespit ederek bazılarını kabul etmiş, bazılarını da müstensih hatası olarak görmüştür. Müstensihlerin çeşitli gerekçelerle zaman zaman kendi döneminin dil özelliklerini istinsah ettikleri metne yansıttığı bilinen bir gerçektir. Müstensihin bu tasarrufu, eser için olumsuz bir durum ifade etse de müstensihin yaşadığı dönemin dil özelliklerini tespit açısından önemlidir. Bu çalışmada *İbni Mühennâ Lügati'*ndeki r//z denkliliğini sağlayan hususların sadece müstensih hatası değil aynı zamanda müstensihin yaşadığı dönemin dil özelliklerini gösteren veriler olabileceğine dikkat çekilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Altay dilleri teorisi, İbni Mühennâ Lügati, r//z denkliliği.

Abstract

The theory of Altaic languages, which was put forward with the Swedish scientist Strahlenberg in the 1730s, has reached today by expanding with various discussions. These discussions not only demonstrated the importance of the theory, but also led to various studies on the Turkish language. Turcologists doing research on the theory have identified many words that provide r//z equivalence in both historical and living languages and dialects. r//z provides the equivalent of many words today are living in Turkey Turkish dialects. Based on the Istanbul copy, Taymas prepared the index of İbni Mühennâ Lügati. Elements that provide r//z equivalence are also included in this work of Taymas. Taymas determined these equivalences and accepted some of them, and saw some of them as a misconduct. It is a known fact that pertinent reflects the linguistic features of their period to the text they have derived from time to time for various reasons. Although this savings of the minister means a negative situation for the work, it is important in terms of determining the language

* Dr. Öğr. Üyesi, Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, e-posta: hasimi_ahmet@hotmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9244-8157>.

characteristics of the period in which the pertinent lived. In this study, it has been pointed out that the issues that provide the r//z equivalence in *İbni Mühennâ Lügati* are not only the misconduct error but also the data showing the linguistic characteristics of the period in which the pertinent lived.

Key Words: The theory of Altaic languages, İbni Mühennâ Lügati, r//z equivalence.

Giriş

Türkçe, Moğolca, Mançuca, Tunguzca, Korece ve Japoncanın ortak bir kökten geldiğini dolayısıyla bu dillerin akraba olduğunu kabul eden teoriye önceleri Tatar dilleri, İskit dilleri ve Ural-Altay dilleri gibi isimler verilmiştir. Bu çalışmada teorinin gelişimiyle ilgili tarihî süreç anlatılırken bilim adamlarının teori hakkındaki görüşleri de ortaya konmaya çalışılmıştır.

Meseleye Ural-Altay dilleri olarak ilk dikkat çeken Poltava Savaşı'nda Ruslara esir düşen İsveçli subay Johann Philipp Tabbert (von Strahlenberg)'dir. Esaret yıllarında Güney Sibirya'da bilim adamı Daniel Messerschmidt'in yanında görevlendirilen Strahlenberg, Köktürk harfli Yenisey Yazıtları'nın bulunmasında ve bunların bilim dünyasına tanıtılmasında da öncü isimdir. Esaret hayatı bittikten sonra İsveç'e dönen Strahlenberg, 1730'da ünlü kitabı *Das Nord und Östliche Teil von Europa und Asia'yı* neşreder. Bu eserde 32 dilden ve lehçeden 35 kelimenin karşılıklı bir listesi bulunmaktadır. Liste *tanrı, gök, ana* gibi kelimelerden ve sayılardan oluşmaktadır. Strahlenberg, Tatar adını verdiği bu 32 dil ve lehçeyi altı gruba ayırır:

1. Fin-Uygur (Ugor yerine kullanılmıştır.): Macar, Fin, Vogul, Çeremis, Permyak, Votyak, Ostyak.
2. Türk-Tatar: Tatar, Yakut, Çuvaş.
3. Samoyed
4. Moğol-Mançu: Kalmuk, Mançur, Tangut.
5. Tunguz: Tungus, Kamasin, Arin, Koryak, Kuril.
6. Karadeniz'le Hazar Denizi arasındaki halklar (Caferoğlu 1958, Ercilasun 2004'ten).

Buna göre Strahlenberg "Çekirdek Altay Dilleri Teorisi"ni ortaya atan ilk bilim adamıdır.

Altay dilleri çalışmaları, Strahlenberg'in çalışmalarından yaklaşık yüz yıl sonra Alman bilgini W. Schott tarafından bir disiplin olarak ele alınır ve ilk ses denklikleri tespit edilmeye başlanır. Schott da *Versuch über tatarischen Sprachen* (Berlin 1836) adlı eserinde Strahlenberg gibi, Tatar dilleri terimini kullanır ve Türkçe /ş/'nin Çuvaşça /l /'ye, Türkçe /r/'nin de Çuvaşça /z/'ye denk geldiğini tespit eder. Fin bilgini G. J. Ramstedt 1903 yılında yayınladığı *Über die Konjugation des Khalkha-mongolischen* adlı çalışmada r//z ve ş//l denkliklerinin Moğolca ile Türkçe arasında da olduğunu tespit eder (Tuna 2002: 47).

Türkçe, Moğolca, Mançuca, Tunguzca, Korece ve Japoncanın ortak bir kökten geldiğini dolayısıyla bu dillerin akraba olduğunu kabul eden teoriye Altay dilleri teorisi denir. İlk önce sadece Türk, Moğol, Mançu ve Tunguz dillerinin akraba olmasından bahsedilirken 20. yüzyılın ortalarından itibaren, tartışmalı da olsa, Kore ve Japon dilleri de teoriye dâhil edilmiştir. Teoriye göre bu diller ortak bir ata dilden iniyordu. Akralılık teorisini kabul edenler bu farazi dile önceleri İskit dilleri, Tatar dilleri ve Ural-Altay dilleri isimleri verdiler. Daha sonra bu teoriye Altay dili ismi verildi. Bu farazi Altay dilinden zamanla ayrılarak ayrı ayrı diller hâline gelen akraba diller topluluğuna da "Altay dilleri ailesi" denildi. Karşılaştırmalı Altay dilleri bilim alanına Altayistik, bu bilim alanıyla uğraşanlara da Altayist denildi (Ercilasun 2004: 17).

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Fin bilgini M. A. Castren, *Über die Personalsuffixe in den altaischen Sprachen* (1850) isimli doktora çalışmasında Fin, Türk, Moğol, Mançu ve Tunguz dillerinde zamirlerin ve kişi eklerinin benzerliğini ortaya koyar. Ural-Altay dilleri manasında kullanılan Altay dilleri terimi, Castren'le bilim dünyasına yerleşir (Eren 1998, Ercilasun 2004'ten). Temir'e göre bu çalışmasıyla Matias Castren, Ural-Altay teorisinin asıl kurucusudur (Temir 2002, Ercilasun 2004'ten).

Castren (1813-1848) canlı dil malzemesine dayalı çalışması ve yaptığı tasnifle dikkati çekmiştir.

19. yüzyılın sonları saha ile ilgili yapılan çalışmaların en parlak dönemidir.

Ramstedt, Altay dilleri arasında mevcut birçok ses mutabakatının ilk bulucusu ve kurucusudur. Çuvaşça /r/ ve /l/ nin Türk dillerinde /z/ ve /ş/ ye denk gelmesi Schott'tan beri biliniyordu. Fakat Moğolca /r/ ve /l/ nin de Türkçe /z/ ve /ş/ ye denk geldiğini ilk önce Ramstedt fark etmiştir. Ramstedt, başlangıçta, kendinden öncekiler gibi, Moğolcadaki /r/ nin /z/ den, /l/ nin de /ş/ den çıktığına inanıyordu. Fakat daha sonra Çuvaşça ve Moğolca /r/ ve /l/ nin Türkçe /z/ ve /ş/ den daha eski olduğu sonucuna vardı.¹ Bugün Altayistlerin çoğu bu görüşü paylaşmakta, ancak pek az bilgin eski görüşü savunmaktadır. Moğolca kelime başındaki /n/, /d/, /j/ ve /y/ nin Çuvaşçada /ş/ ye Türkçede /y/ ye denk geldiğini bulan da Ramstedt olmuştur. Ramstedt bunlardan başka Türkçe -p- ve -b- = Klasik Moğolca ğ- ve Orta Moğolca h- = Mançuca f- = Goldi (Nanay) p- = Evenki ve Lamut h- = Türkçe ś- (sıfır) ses denkliklerini de bulmuş ve kurmuştur (Tekin 2013a: 71).

Ramstedt'in karşılaştırmalı Altay dil bilimi alanındaki bütün buluşlarını ihtiva eden eseri onun Moğolca, Mançu-Tunguzca, Türkçe ve Korece'nin şekil ve ses yapılarını inceleyen grameridir.² St. Petersburg Altayistler okulundan Gombocz, Ramstedt'in eserlerini devam ettirmekle beraber Türkçe /z/ ve /ş/ nin Çuvaşça ve Moğolca /r/ ve /l/ den daha eski olduğuna inandığı için Ramstedt'ten esaslı bir surette ayrılır. Kotwicz'e göre ise, Hristiyanlık çağı başlarında Türkçe Moğolcaya, Moğolca da Tunguzcaya büyük ölçüde tesir etmişti. Söz konusu diller arasındaki benzerlikler Kotwicz'e göre, asli yapı benzerliği ile karşılıklı temas ve tesirler sonucu meydana gelmiş olabilirdi. Vladimirstov ise karşılaştırmalı gramerinde Moğolca, Türkçe, Mançu-Tunguzcanın soyca akrabalığı teorisinin açık bir taraftarı ve en hararetli bir savunucusu olarak görünür (Tekin 2013a: 73).

Ramstedt'in çalışmalarından yaklaşık çeyrek yüzyıl sonra teorinin karşılaştırmalı grameri yazılır. 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başı büyük keşifler (Orhun Yazıtları, Uygurca yazılı metinler, DLT) meydana gelir. Bu keşifler teori üzerinde yapılan çalışmaların daha somut hâle gelmesine yardım eder.

Ramstedt, Ortak Altay dili ile bugün konuşulan dört dil ailesi arasında ara devir düşünmemiş, Altay dillerinin gelişimini şöyle ifade etmiştir (Tekin 2013a: 75):

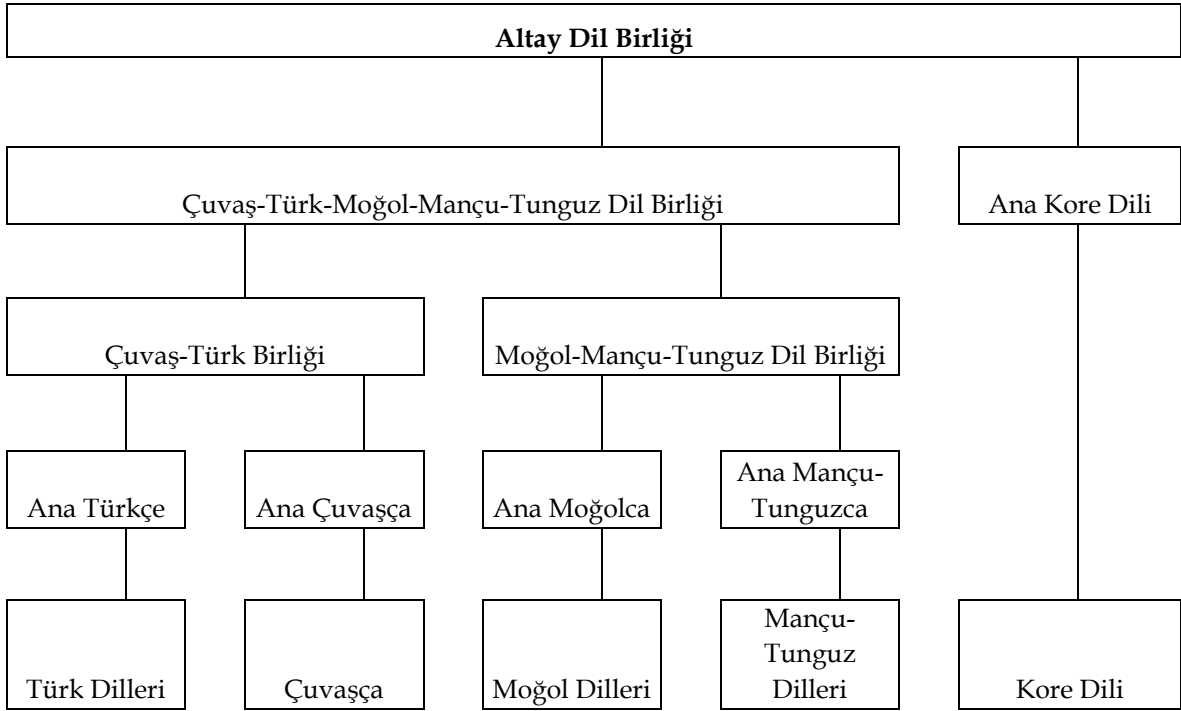
¹ G. J. Ramstedt, "Zur Frage nach der Saetullung des Tschuwassischen", JSFOu 38: 1 (1922).

² G. J. Ramstedt, *Einführung in die altaische Sprachwissenschaft I*, (1957) ve II, *Formenlehre*, Bearbeitet und herausgegeben von Pentti Aalto, MSFOu 104:2 (1952).

Batıda Ramstedt'in teorisini devam ettirip geliştirenler arasında başta onun öğrencileri olan Fin bilgini Pentti Aalto ve Amerika'da yaşayan Altayist Nicholas Poppe gelir. Poppe, Moğolca üzerine birçok araştırma yapmış Altayistik ile ilgili iki önemli eser vermiştir. Bu eserlerden birisi Zeki Kaymaz tarafından Türkçeye çevrilmiştir: *Altay Dillerinin Karşılaştırmalı Grameri - 1. Kısım: Karşılaştırmalı Ses Bilgisi*. İstanbul, 1994. (Ercilasun 2004: 20).

Poppe'ye göre Ana Kore dili daha Türk-Moğol-Mançu-Tunguz dil birliği mevcutken bu birlikten ayrılmıştır. İkinci olarak *r/z* ve *l/ş* ses denklikleri sebebiyle Ana Çuvaşça ile Ana Türkçeyi geçmişte birleştiren bir Çuvaş-Türk birliği veya Öntürkçe (Alm. Vortürkisch, İng. Pre-Turkic) devresi tasavvur etmek zorunludur. Bu düşüncelerle, Poppe, Altay dillerinin dallanma şemasını şöyle göstermiştir (Tekin 2013a: 75).

Ramstedt, Aalto ve Poppe'nin çalışmaları ile gittikçe teori şekillenmeye başlar.

Türkiye'de Altay dilleri teorisi üzerinde araştırma yapanlar Osman Nedim Tuna, Ahmet Temir, Talât Tekin, Tuncer Gülensoy, Hasan Eren ve Günay Karaağaç'tır. Temir'in, "*Türkçe ile Moğolca Arasındaki İlgiler*" adlı çalışması (DTCFD III, Ankara 1955) teoriyi Türkiye'de ele alan ilk çalışmalardan birisidir. Tuna'nın, *Türk Dünyası El Kitabı*'nda çıkan (Ankara 1992) "*Altay Dilleri Teorisi*" adlı çalışması da, Türkiye'de meseleyi en kapsamlı şekilde ele alan çalışma olarak kabul edilir. Türkiye'de Altay dilleri teorisi ile ilgili en çok yayın yapan ise Tekin'dir. Onun özellikle *zetasizm* (z'leşme) ve *sigmatizm* (ş'leşme) üzerine birçok yazısı alana katkı sağlamıştır. Tekin'in bu alandaki çalışmaları 2003'te toplu olarak yayımlanmıştır: *Makaleler 1: Altayistik*, (Ankara 2013). Gülensoy'un "*Altay Dillerinde Akrabalık Adlan Üzerine Notlar*" makalesi (TDAY-Belleten 1973-1974) önemlidir. Altay dilleri üzerindeki son büyük ve kapsamlı ise çalışma Anna Dybo, Oleg Mudrak ve Sergei Starostin tarafından yapılmıştır: *Etymological Dictionary of the Altaic Languages I-III*, Brill 2003. Bu büyük eserin yazarları, yaklaşık olarak yarısı yeni olan 2800 kelimenin etimolojisini yapmışlar; her kelimenin beş Altay dilinde ve lehçelerinde bulunabilen bütün karşılıklarını göstermişlerdir (Ercilasun 2004: 21).

Eren, "*Rotasizm ve Lambdasizm mi, Yoksa Zetasizm ve Sigmatizm mi?*" adlı bildirisinde Moğolca ve Çuvaşça /r/ ve /l/'nin Türkçe /z/ ve /ş/'den daha eski

olduğuna dair yaygın düşüncenin tekrar sorgulanması gerektiğini vurgular (Eren 1999: 79-88).

Tekin'in *Makaleler 2: Tarihi Türk Yazı Dilleri* adlı kitabındaki Ana Türkçede /z/leşme ve /ş/leşme adlı makalesi de Altay dilleri teorisiyle ilgilidir.

1971'de A. Müller ile teoriyi savunanlara göre Japonca'nın üyeliği kesinleşir.

Altay dilleri teorisini kabul edenler arasında Pritsak, Karl H. Menges, Baskakov ve İliç Stiviç de vardır.

Altayistik'le ilgili bazı bilim adamları kararsız kalırken bazıları da teoriye karşı çıkmışlardır. Teoriye karşı çıkanlar Serebrennikov, Sir Gerard Clauson, A. M. Shcherbak, Gerhard Doerfer, Sanjeyev, Aorelien Sauvageot, Kaare Gronbech, Krueger, Ligeti, Benzing ve Sinor'dur.

Altay dilleri teorisinin en şiddetli muarızları İngiliz Clauson ile Alman Doerfer'dir. Clauson'a göre Altay dillerinde ortak bir kelime hazinesi yoktur; örnekle sayılarda ve "söylemek, almak, vermek, gitmek, at, it, iyi, kötü" vb. gibi, esas fiil, nesne ve kavramları karşılayan kelimelerde birlik ve aynılık bulunmamaktadır.³ Türkçe ve Moğolcada ortak kabul edilen kelimeler Türkçeden Moğolcaya geçmiş eski ödünçlemelerden başka bir şey değildir: Mo. *dayin* "düşman" < Ana Türk. *dağı > Eski Türk. *yağı*, Mo. *nidurğa* "yumruk" < Ana Türk. *nodruk > Eski Türk. *yudruk* vb. gibi.⁴ (Tekin 2013a: 78).

Doerfer, eleştirilerinde asıl olarak temel kelimeler konusunu ele almakla birlikte Clauson'un istatistik metodunu da eleştirir. Doerfer'e göre kelimelerin niteliklerine de bakmak gerekir. İnsan vücuduna dair 11 "ana temel kelime" (*baş, göz, kulak, burun, ağız, dil, diş, saç, yürek, el, ayak*) ve 5 "ara temel kelime" (*dudak, parmak, diz, sakal, boyun*) seçerek bunları karışık dillerde araştıran Doerfer, ana temel kelimelerin çok az farklılık gösterdiğini (ödünçlenmediğini), ara temel kelimelerin değişme oranının da az olduğunu; fakat *kirpik* gibi "yan temel" kelimelerin çok sık değiştiğini yani ödünçlendiğini tespit etmiştir. Daha sonra da bunu Altay dillerine uygulayarak Türkçe, Moğolca ve Tunguzcada ana temel kelimelerden hiçbirinin aynı olmadığını tespit etmiştir. Aynı işlemi, akraba olduğu kesin olarak bilinen dil ailelerinde de yapan Doerfer 16 ana ve ara temel kelimedenden Sami dillerinde 16'sının Hint-Avrupa dillerinde 13'ünün, Dravid dillerinde 10'unun, Ural dillerinde 8'inin aynı olduğunu; Altay dillerinde ise hiçbirinin aynı olmadığını tespit etmiş böylece "Altay dillerinin akrabalığı varsayımını", çürütülmüş, yok edilmiş saymıştır (Doerfer 1966 ve 1975, Ercilasun 2004'ten).

Clauson ve Doerfer'in bu itirazlarına Poppe şöyle cevap verir: "Gerçekten de akraba dillerde bulunan bu ortak unsurlar bulunmayanlardan daha önemli olmak gerekir. Örnekle İngilizcede, Latince, Grekçe ve Sanskritçe tipinde bir çekim sisteminin bulunmaması İngilizcenin öbür Hint-Avrupa dilleri ile akraba olmadığını göstermez. İngilizceyi öbür Hint-Avrupa dilleri ile akraba yapan bunlar arasındaki ortak unsurlardır. İşte bu sebeple Altay dillerinde ortak sayıların bulunmaması akrabalık teorisi aleyhine bir delil sayılmaz. Altay dillerinde ortak temel kelimelerin bulunmaması iddiasına (Benzing, Clauson vb.) gelince, dillerin söz hazinesine hangi kelimelerin temel olduğu ve hangilerinin temel olmadığı tespit etmek son derece zor bir iştir. Clauson'un temel kelime

³ S. G. Clauson, "The Case Against the Altaic Theory", CAJ 2 (1956), s. 181-187, "The Earliest Turkish Loan Words in Mongolian", CAJ 4 (1959), s 174-187; Turk, Mongol, Tungus", AM, New Series 8 (1960)s. 105-123; "The Turkish Elements in 14th Century Mongolian", CAJ 5 (1960), s. 301-316 ve *Turkish and Mongolian Studies*, London, 1962, s. 210-247.

⁴ S. G. Clauson, "The Earliest Turkish Loan Words in Mongolian", CAJ 4 (1959), s 174-187 ve *Turkish and Mongolian Studies*, s. 185.

olarak zikrettiği "söylemek, at, iyi, kötü" gibi kelimeler Hint-Avrupa dillerinin hepsinde de ortak değildir. Bunun için Latince *bonus* "iyi" kelimesinin Germen ve İslav dillerinde bulunmaması ne kadar önemsizse Türkçe *ädgü* "iyi" kelimesinin Moğolcada bulunmaması da o kadar önemsizdir.

Mo. *dayin* "düşman" < Ana Türk. *dağı, Moğolca *nidurğa* "yumruk" < Ana Türk. nodruk > VIII. yüzyıl Türkçesi *yudruk*. Bu izah doğru olduğu izah edilebilse, Altay dilleri teorisini gerçekten tamamıyla çürütebilirdi. Ne var ki bu izah dil bilimi bakımından hiç de inandırıcı değildir. Çünkü *dağı ve *nodruk* gibi şekiller Ana Türkçe olamaz. Şurası unutulmamalıdır ki gerçek Ana Türkçe şekiller ancak yine Türk dilleri çerçevesinde bulunacak delillere dayanarak kurulabilir. Farazi *dağı şekli için Türk dillerinde ancak *yağı*, *yau*, *jav*, *jö*, *jü*, *jā* şekilleri bulunur. Bu kelimelerin başındaki /d/ veya /δ/ ile temsil edilen bir Türk dili yoktur (Poppe 1965, Tekin 2013a'dan).

Altay dilleri teorisi konusunda 18. yüzyılın ilk yarısından itibaren farklı görüşler ortaya konmuş ve bu konuda çeşitli tartışmalar yaşanmıştır. Tartışmalar nitelik olarak Altay dillerinin akraba olup olmadığı konusunda odaklanmıştır. Türkçe, Çuvaşça, Moğolca, Mançu-Tunguzca, Korece ve Japonca arasındaki ses denkliklerinin bir akrabalık ilişkisi mi yoksa bir etkileşimin sonucu mu olduğu konusunda taraflar birbirini ikna etmiş değillerdir. Meseleye ilgi duyan Türk bilim adamları ise bu dillerin akraba oldukları yönünde fikir beyan etmişlerdir. Güneş-Dil Teorisi'nin zayıflamasından sonra Altay Dilleri Teorisi Türk dili alanında çalışan bilim adamlarının en çok üzerinde durdukları bir teori olmuştur. 21. yüzyılın başlarından itibaren yapılan çalışmalarda ses denkliklerine işaret eden birtakım derleme ve araştırma faaliyetleri göze çarpmaktadır.

Yukarıda verilen bilgilerle Altay dilleri teorisinin tarihçesi anlatılırken teori ile ilgili tartışmalar da ortaya konulmuştur.

Sonuç olarak ister akrabalık ilişkilerine dayalı olsun isterse karşılıklı etkileşim sonucu olsun; gerek tarihî metinlerde gerek yaşayan lehçelerde Altay Dilleri Teorisi'nin ses denklikleri bulunmaktadır.

Altay dilleri teorisinin bir ayağı diller arasındaki *r//z* ses denkliğidir. *İbni Mühennâ Lügati'* nin fihristini yayımlayan Taymas çalışmasında bazı kelimelerde *r//z* yazımını fark etmiştir. Taymas bu denkliklerin bazılarını müstensih'in yazım hatası, bazılarını da dönüşümlü kullanım olarak kabul etmiştir. Bu çalışmada Taymas'ın yazım hatası olarak kabul ettiği bazı kelimelerin, tarihî ve yaşayan Türk lehçelerinde, *r//z* denkliğinin örnekleri olduğu ortaya konulmaya çalışılacaktır.

İbni Mühennâ Lügati

İbni Mühennâ, eserini; birinci bölümü Arapça-Farsça, ikinci bölümü Arapça-Türkçe, üçüncü bölümü ise Arapça-Moğolca olmak üzere üç bölüm hâlinde tanzim etmiştir. *İbni Mühennâ Lügati'* nin Moğolca bölümü ilk kez 1903 yılında beş nüshası karşılaştırılarak Melioranskiy tarafından hazırlanmıştır. İstanbul nüshasının bulunmasıyla 1922 yılında Kilisli Rifat'ın eserle ilgili bir çalışması vardır. 1938 yılında ise Poppe, Kilisli Rifat'ın yayımından hareketle eser üzerine bir inceleme yapmıştır (Şenaysoy 2017: 144).

Eser üzerinde bu isimlerin yanı sıra Aptullah Battal Taymas, Hasan Eren, Louis Ligeti, Doerfer, M. S. Kaçalın ve Bülent Gül gibi isimlerin de çalışmaları mevcuttur.

İbni Mühennâ Lügati, hem açıklamalar kısmında Türk, Fars ve Moğol dilleriyle ilgili verdiği bilgiler hem de sözlük kısmındaki söz varlığı bakımından tarihî Türk dili araştırmaları için büyük önem taşımaktadır. Bugüne kadar *İbni Mühennâ Lügati'* nin Türkçe, Farsça ve Moğolca kısımlarıyla ilgili birtakım çalışmalar yapılmış olsa da, *Lügat'* in

açıklamalar kısmında verilen bilgilerin tarihsel karşılaştırmalı çalışması tam anlamıyla yapılmış değildir (Ağca ve Gül 2010: 28).

Malov'a göre, anlaşılan *İbni Mühennâ* eserinin kaderi de diğer birçok Doğu eski elyazmalarının kaderinin aynı olmuş; eser defalarca yazılmış ve her bir müstensih kendisine göre anlaşılmayan sözler yerine okuyucu tarafından daha iyi anlaşılacak ve gittikçe yenileşen kelimeler koymuştur (Malov 1928, Taymas 1997'den).

Taymas'ın çalışmasında Melyoranskiy'de kendi nüshasındakinden farklı olan kelimeler, Melyoranskiy'nin yardımıyla düzeltilmiştir. Melyoranskiy'de bulunmayan kelimelerin yanına "[Melyoranskiy Lügati (ML), 1900]'de yok." açıklaması eklenmiştir. Fiiller kitapta nasıl bulunursa bulunsun, Taymas'ın fihristinde master şekline çevrilerek gösterilmiştir. Edat ve lâhikaların şu veya bu yönden ancak önemli olanları alınmıştır (Taymas 1997: 3).

Taymas'ın ifadesinden anlaşıldığı üzere İstanbul nüshası Melyoranskiy'in nüshalarına benzetilmeye çalışılmıştır. Böyle olunca da eserin orijinalindeki dil hususiyetlerini tespit etmek zorlaşmıştır. Malov'un da belirttiği gibi esere müstensihler çeşitli ilaveler yapmışlardır. Bu ilaveler bazı hususların anlaşılmasını zorlaştırmıştır. Fakat bu ilaveler aynı zamanda eklendiği zamanın hususiyetlerini göstermesi açısından önemlidir.

Gül'e göre İbni Mühennâ'nın Moğolca'yı iyi bildiği, eserinde verdiği gramer bilgilerinden anlaşılmaktadır. Ancak, dönemin Moğol konuşma dilini veren İbni Mühennâ, ya bazı sesleri yanlış duymuş ya da müstensihler kimi sözleri hatalı istinsah etmiştir (Gül 2016: III).

Eserin yazıldığı dönemle ilgili farklı görüşler vardır. Taymas'a göre eserin 13. yüzyıl sonlarında veya 14. yüzyıl başında yazıldığı tahmin edilmektedir (Battal 1934: 1). Erkan ise, eserin 13. yüzyılın ikinci yarısında Bağdat veya Merâğa'da yazıldığını düşünmektedir (Erkan 1999: 218). Tülücü, yazarın 14. yüzyılın son yarısı ile 15. yüzyılın ilk yarısı ortalarında yaşamış olabileceğini ileri sürer (Tülücü 1995: 155).

Doerfer'e göre de (2017) yazarın asıl niyeti Doğu Türkçesinin ele alınmasıydı. Ancak araya (Doğru filoloji İslam idi ve yalnızca İslam orta çağında idi; cihanşümul değildi.) kendi dili olan *ahl biladna*'nın da pek çok şeklini karıştırmıştı. Daha sonraları - ağırlıklı olarak Melioranskiy tarafından hazırlanan el yazmalarında- bu kullanım biçimi kopyacılar tarafından daha da yoğunlaştırılmış. Doerfer, İbni Mühennâ'nın memleketinin eski Horasan'ın merkezi olması ihtimalini Azerbaycan olması ihtimaline kıyasla daha yüksek bulur (Doerfer 1979: 243-251).

Eser üzerinde bir çalışma da Karagözlü tarafından yapılmıştır. *İbni Mühenna Lügati* Türkçe Kısmı isimli bu çalışma giriş, metin, dil özellikleri, dizin ve orijinal metinden oluşmaktadır (Karagözlü, 2018).

Ramstedt ve onunla aynı görüşü paylaşanlar Türkçe /z/ Çuvaşça, Moğolca, Mançu ve Tunguzca /r/ denkliğini sağlayan seksen civarında kelime bulurken Tekin'in bu denkliği sağlayan doksana yakın kelime tespit ettiği görülmektedir. Yıldız ise Türkiye Türkçesi Ağzları Derleme Sözlüğü üzerinden yürüttüğü çalışmasında r//z denkliğini sağlayan 141 farklı kelimeye ulaşmıştır (Yıldız, 2013: 263-323).

Altay dilleri teorisine göre Moğolca, Mançu, Tunguzca ve Çuvaşça ile Türkçe arasındaki r//z ve l//ş ses denklikleri bulunmaktadır.

İbni Mühennâ Lügati'nde r//z denkliği

İbni Mühennâ Lügati fihristinde, Taymas'ın çalıştığı nüsha üzerinde bazı tasarruflarda bulunduğu görülmektedir. Eserde gerçekten de tespit edilen açık müstensih hataları bulunmaktadır. Bununla birlikte Taymas'ın gözünden kaçan müstensih hatası olmayıp da dönemin müstensihlerinin dil özelliklerini yansıtan önemli veriler de bulunmaktadır. Bu çalışmada bu verilerden r//z denkliğini sağlayan kelimeler üzerinde durulacaktır.

ermi: Meni (İnsan ve hayvanlarda tohum), 142; (ADD: Cenup Türkmenlerinde; ML'de "r" yerine "z" ile yazılmıştır).

Bu örnekle ilgili ikili kullanımı Taymas da kabul etmiştir.

esiz: Yazık! (Teessüf ve acıma sözü) 189. Taymas, kendi incelediği nüshada bu sözün ايسر şeklinde yazıldığını belirtir.

kobuz: 161, (Ud'un Türkçe adıdır ki, "kopuz" da denir. Taymas, kendi nüshalarında, الوتر karşısına "kabur" şeklinde okunacak bir kelime koyulduğunu fakat bunun الوتر 'in Türkçesinin olamayacağını belirtir. Yıldız'ın (2012) çalışmasında bu kelimelerle ilgili bazı tespitler şöyledir:

kubur (III): Tek telli bağlama. [DS-8 (İçel)] **kubuz (II):** 2. Bir çeşit saz. [DS-8 (Isparta / *Çal - Denizli)]

Yukarıda tespit edilen örneklerden hareketle *kobuz* kelimesinde r//z denkliğinin bir yansıması ihtimali kuvvetlidir.

köz: Göz, 110 ve 2. Kor, 169; [Mahmud Kâşgari (MK I, 1919), 283, 1]; [Atebetü'l-Hakayık (ABH, 1930), 51]. "İyice yanarak ateş durumuna gelmiş kömür veya odun parçası." [Güncel Türkçe Sözlük (GTS, 2011)].

közü: Ayna, 169. Taymas'a göre kelimenin "közü" şekli Konya ve Eskişehir'de, "körgü" şekli de Kütahya ve Sivas'ta kullanılmaktadır.

örme: Keçe evin geyimi (örtüsü), 180. Bu kelime de Taymas'a göre yanlış olarak اوزما şeklinde yanlış yazılmıştır. Araştırmacı, bu örnekte meseleye r//z denkliği açısından bakmamış olabilir.

sazağan: Büyük yılan, ejderha, 177. (ABH, 1930), 57; [Houtsma'nın Glossarı (HG, 1894), 11]. Araştırmacıya göre incelediği nüshada سراغان şeklinde "r" yazılması yanlış sayılmalıdır.

Kelimenin anlamı düşünüldüğünde *durağan* ve *yatağan* örneklerinde de olduğu gibi *sarağan* yapısının da kullanıma uygun düşeceği düşünülmektedir.

sızılmış: Eritilmiş, 191; (Bu söz Taymas'a göre kendi nüshasında "r" ile yazılmış ise de doğrusu Kilisli Rifat Bey'in tashih ettiği gibi "z" ile olacaktır). Kaynaklarda bu yazımın ikili şekilleri tespit edilemediği için burada, Taymas'ın da belirttiği gibi bir yazım yanlışından söz edilebilir.

sözcü: Elçi, 156; [Kutadgu Bilig (KB, 1910), 197]; [Karşısında رسول sözü bulunan bu kelime Taymas'a göre "r" ile yazılmış ise de, doğrusu (KB, 1910)'da olduğu gibi "z" ile olacaktır. (ML, 1900): "ilçi"].

Taymas'ın çalışmasınının 65. sayfasında aynı kökten gelen *sürçek* kelimesi verilmiştir. Sörcü kelimesi de müstensih'in dil özelliği olup r//z denkliğinin bir yansıması olabilir.

tizik: İnci vb. dizmesi, 190; Taymas'a göre kendi nüshasında "r" ile yazılmışsa da, Kilisli Rifat Bey'in "z" ile düzeltmesi doğru sayılmalıdır [(MK, 1333), I, 324, 5 vb.].

tizmek: Dizmek, 116; (Taymas'a göre kendi nüshasında "dizdi" manasına gelen نظم fiilinin karşısındaki Türkçe fiil تردى şeklinde "r" ile yazılmış ise de doğrusu "z" ile olacaktır.

Tizik ve tizmek örnekleriyle ilgili Yıldız'ın (2012) çalışmasında tespit edilen *direme//dizeme* kelimeleri ışık tutacak niteliktedir:

direme (III): 1. Tahtadan yapılan duvar. [DS-4 (Engiz *Bafra - Samsun)]. *direme* (III): 2. Duvarların yıkılmaması, ağaç dallarının kırılmaması için konulan ağaç destek, payanda. [DS-4 (Kırşehir)].

dizeme: 1. Kâgir olmayan evlerde oda bölmelerindeki çapraz ağaçlar. [DS-4 (*Kuşunlu - Çankırı / Bolu / Çanlı *Ayaş, Keşanuz - Ankara / *Ermenek köyleri - Konya / *Mut köyleri, *Anamur - İçel)]. *dizeme*: 2. Bahçe ve tarla kenarındaki parmaklık, çit, tahta perde. [DS-4 (Bahadırlı *Bayramiç - Çanakkale / Kütahya / Mardar *Bafra - Samsun / *Beypazarı - Ankara / Güzelsu *Akseki, Bağyaka *Finike - Antalya)]. *dizeme*: 3. Üzerine tavan ya da taban çakılan ağaç direkler. [DS-4 (Çorum)] (Yıldız 2014: 273).

körgüzmek: Göstermek, 123; [Ebû Hayyan'ın Kitâbü'l-İdrâk li-Lisâni'l-Etrâk (ABH, 1930), 90].

turguzmak: Ayağını kaldırmak, 131.

Körgüzmek ve *turguzmak* kelimelerindeki fiilden fiil yapım eki ile ilgili şunlar söylenebilir:

Ana Türkçede /z/leşme şu eklerde de görülür: 1. Yokluk sıfatları türeten {+sLz} eki; 2. İkilik (duality) eki {+z}; 3. eylemden ad türeten {-z} eki; 4. ettirgen çatı eki {-z}. Bu örnekte ettirgen çatı eki {-güz-} kullanılmıştır (Tekin 2013b: 578).

Karahanlı Türkçesinde ekin hem {-gUr-} hem de {-gUz-} şekilleri bulunmaktadır. *tod-gur-* "doymak" [Divanü Lügati't-Türk (DLT, 2013 IV)], *tir-gür-* "diriltmek" [Karahanlı Türkçesi İlk Kur'an Tercümesi (KT), 2004, 37/3a1=46:33]; *kör-güz-* "göstermek" [(KT, 2004) 38/45a3=61:10], *tir-güz-* "hayat vermek, diriltmek" [(KT, 2004) 25/21b1=3:156], *tir-güz-* "diriltmek" [Kutadgu Bilig (KB, 1987), 133].

Eserde {-gür-} şekli verilmese de bu ekin r//z denkliği sağlayan bir ek olduğu yukarıdaki açıklamalardan anlaşılmaktadır.

Taymas'ın yayımladığı *İbni Mühennâ Lügati*, dönemin şartları altında önemli bir çalışma olduğu muhakkaktır. Bununla birlikte Taymas'ın çalışmasının bazı yönlerden *Melyoranskiy Lügati*'nin gölgesinde kaldığı görülmektedir. Bunlardan birisi r//z denkliğini gösteren kelimelerin yazımıdır. Taymas, bu denkliği sağlayan kelimelerin bazılarının müstensih hatası olduğunu ve Melyoranskiy çalışmasında doğru yazımının bulunduğunu ifade etmektedir. Bu çalışmada, Taymas'ın müstensih hatası olarak gördüğü bazı kelimelerin, tarihî ve yaşayan lehçelerden örneklerle izah edilerek bunların müstensih hatası olmayıp müstensihlerin dil özellikleri olabileceği vurgulanmaya çalışılmıştır.

Sonuç

Tasavvur edilen döneme ait Altay Dilleri Teorisi'ni ispatlayacak elde somut metinler olmasa da teorinin kabulü yönünde bugün Türkiye'de yaygın kanaatler oluşmuş durumdadır. Temeli yaklaşık 300 yıl öncesine dayanan bu çalışmalar Türk dili açısından önemli bulguların elde edilmesini sağlamıştır. Bu bakımdan da Altay dilleri teorisiyle

İlgili çalışmalar Türkoloji alanında önemli bir yer tutar. Gerek yabancı gerekse yerli Türkologlar bu teoriye büyük önem vermişler, teori hakkında makaleler, kitaplar yazmışlardır. Hatta bazen bu araştırmalar birkaç ciltlik kitap teşkil etmiştir. Söz konusu tartışmalar son zamanlarda durağan olarak seyretmektedir.

Bilim adamları tarafından Altay dilleri teorisinin bir ayağı olarak tartışılan *r//z* denkliğine, tarihî metinlerden çağdaş lehçelerdeki ağızlara kadar Türkçenin her döneminde rastlanmaktadır.

Türk dili alanında yapılan çalışmalardan birisi de tarihî sözlüklerle ilgili olanlardır. *İbni Mühennâ Lügati* de üzerinde pek çok çalışma yapılan Türk dili açısından önemli eserlerden birisidir. Taymas, eserin Arapça-Farsça, Arapça-Türkçe ve Arapça-Moğolca bölümlerinden oluşan altı yazma nüshasından İstanbul nüshası Arapça-Türkçe bölümünün fihristini hazırlamıştır.

Taymas çalışmasını yaparken, birtakım tasarruflarda da bulunmuştur. Bu tasarruflar bir yandan çalışmaya katkı sağlarken diğer yandan eserin orijinal metninin bazı hususiyetlerinin göz ardı edilmesine neden olmuştur. Araştırmacı, *r//z* denkliği konusunda /z/ sesinin /r/ li yazımlarında bazı hatalar olduğunu düşünmüştür. Meseleye *r//z* denkliği açısından bakılmadığı için eserin istinsahında müstensihlerin tasarrufları birtakım hatalara atfedilmiştir. Eserin tekrar tekrar istinsah edilmesi müstensihlerin birtakım tasarruflarına sebep olduğu bir gerçektir. Bununla birlikte müstensihlerin tasarruflarından, eserin istinsah tarihi ve istinsah edildiği dönemdeki *r//z* denkliği gibi dil özellikleri de tespit edilmesi mümkündür.

Kaynaklar

- Ata, Aysu (2004). *Karahanlı Türkçesinde İlk Kur'an Tercümesi*. Ankara: TDK Yayınları.
- Ay, Özgür (2009). *Türkiye Türkçesi Ağızlarında Fiil Çekimi*. Ankara: TDK Yayınları.
- Balasagonlu Has Hacıp Yusuf (1910). *Kutadgu bilik*. (haz. W. Radloff), Petersburg.
- Caferoğlu, Ahmet (1958). *Türk Dili Tarihi 1*. İstanbul: İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Doerfer, Gerhard (2018). "İbni Mühennâ Hangi Kökendendi?" (Çev. Zeki Kaymaz), *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı- Belleten*. 2, 313-322.
- Ercilasun, Ahmet Bican (2004). *Başlangıcından Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Eren, Hasan (1999). Rotasizm ve Lambdasizm mi, Yoksa Zetasizm ve Sigmatizm mi? *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*. 47, 79-88.
- Eren, Hasan (1998). *Türklük Bilimi Sözlüğü I. Yabancı Türkologlar*. Ankara: TDK Yayınları.
- Erkan, Mustafa (1999). İbn Mühennâ. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 20, 218-219.
- Erkan, Mustafa (2005). Yeni Araştırmalar Işığında İbni Mühennâ. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*. 2, 77-84.
- Gül, Bülent (2016). *Moğolca İbni Mühennâ Lügati*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Gül, Bülent ve Ağca, Ferruh (2014). İbni Mühennâ Lügati'nin Tarihî Türk Dili Araştırmalarındaki Yeri ve Önemi. *Türk Kültürü*. 1, 21-29.
- Gülensoy, Tuncer (1974). Altay Dillerinde Akrabalık Adlan Üzerine Notlar. (*TDAY-Belleten 1973-1974*). 283-318.

- Karagözlü, Savaş (2018). *İbnü Mühenna Lügati Türkçe Kısmı*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Kâşgarlı Mahmud (2013). *Divanü Lûgat-it Türk*. (çev. Besim Atalay), Ankara: TDK Yayınları.
- Mahmud Kâşgarî (1333). *Divanü Lûgat-it Türk*. İstanbul.
- Şenaysoy, Selin (2017). Doç. Dr. Bülent Gül'ün Moğolca İbni Mühennâ Lügati Adlı Eseri Üzerine. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*. (6)2, 1242-1246.
- Taymas, Aptullah (1997). *İbni Mühennâ Lügati*. Ankara: TDK Yayınları, 3. Baskı.
- Tekin, Talat (2013a). *Makaleler 1: Altayistik*. Ankara: TDK Yayınları.
- Tekin, Talat (2013b). *Makaleler 2: Tarihî Türk Yazı Dilleri*. Ankara: TDK Yayınları.
- Temir, Ahmet (2002). Ural-Altay Dilleri Teorisi. *Türk Dünyası El Kitabı*. C. II, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Temir, Ahmet (1955). Türkçe ile Moğolca Arasındaki İlgiler. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*. (13) 1/2, 1-25.
- Tuna, Osman Nedim (2002). Altay Dilleri Teorisi. *Türk Dünyası El Kitabı*. C. II, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Tülücü, Süleyman (1995). İbn Mühenna Sözlüğü ve Bu Sözlükte "Kadın" ve "Kadın Akrabalık Adları" İçin Kullanılan Sözcükler. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*. 2, 155-165.
- Yıldız, Hüseyin (2012). Türkiye Türkçesi Ağızlarında Zetasizm/Rotasizm Meselesinin İzleri, *Gazi Türkiyat: Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi*. 10, 263-323.
- Yusuf Has Hacib (1987). *Kutadgu Bilig I-Metin*. (haz. Reşid Rahmeti Arat). Ankara: TDK Yayınları.

